

ΛΙΘΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΕΚ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Τὰ ἐνταῦθα δημοσιευόμενα δείγματα λιθίνων ἐργαλείων, κυριώτατα ἐκ πυρίτου (ἐλάχιστα ἐξ ὀψιανοῦ), ἀποτελοῦν δείγματα ἐν κυριολεξίᾳ. Προέρχονται ἐκ Κεφαλληνίας, συνελέγησαν πάντα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ ἀνήκουν εἰς ἀκμαίαν βιομηχανίαν, ἢ ὁποία εἶναι ἡ μεγίστη μέχρι σήμερον γνωστὴ ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Ὀνομάζονται ἐνταῦθα λίθινα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ λιθικά, διότι ἡ χρονολογία τῶν εἶναι εἰσέτι ἄγνωστος. Τὸ ἱστορικὸν ἔχει ὡς ἐξῆς:

Κατὰ τὸ 1960, κατ' ἐντολήν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, διεξήγαγον μικρὰν ἔρευναν ἐντὸς τῆς νήσου Κεφαλληνίας. Ἡ ἔρευνα περιορίσθη εἰς τὰ χωρία Μεταξῆτα καὶ Σκάλαν. Εἰς τὰ Μεταξῆτα εἶχεν εὐρεθῆ τυχαίως Μυκηναϊκὸς θαλαμωτὸς τάφος πλησίον τῶν παλαιότερον ἀνασκαφέντων¹. Ἀνεσκάφη καὶ οὗτος καὶ εἰς ἄλλος πλησίον εὐρεθεῖς. Ἀμφότεροι παρουσιάζουν μέγα ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὴν σύνδεσιν Μυκηναϊκῆς καὶ Ἑλληνικῆς παραδόσεως, διότι περιεῖχον ὁ εἷς Γεωμετρικὰ καὶ ὁ ἕτερος Κορινθιακὰ καὶ ἀρχαῖκὰ ἀγγεῖα προερχόμενα ἐκ μεταμυκηναϊκῆς χρησιμοποίησεως τῶν νεκρικῶν θαλάμων. Ἐλπίζεται, ὅτι ταχέως θὰ σταλῆ ὁ αἰτηθεὶς συγκολλητῆς εἰς Ἀργοστόλιον, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ταχεῖα δημοσίευσις τῶν εὐρημάτων.

Εἰς τὴν Σκάλαν, ἣτις καταστραφείσα τελείως ὑπὸ τῶν σεισμῶν τοῦ 1953 ἀνεκτίσθη κατὰ τὸ ΝΑ ἄκρον τῆς νήσου παρὰ τὴν παραλίαν, ἀνεσκάφη σχεδὸν πλήρως ὁ ἐκεῖ ἐπισημανθεὶς ναός, οὗτινος περιεσώθη λίαν ἀρχαῖκόν κιονόκρανον². Ἐνταῦθα τῆ μεταβάσει μου ἐκεῖ τὴν Κυριακὴν 31 Ἰουλίου 1960, ἐξηκρίβωσα τὴν ἐκπληκτικὴν ἀφθονίαν λιθίνων ἐργαλείων ἐκ πυρίτου καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς παραλίας ἀπὸ Σκάλας μέχρι θέσεως Γραδοῦ ἔνθα τὸ παρεκκλήσιον Ἁγίου Γεωργίου, ἐκτισμένον διὰ τῶν λίθων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Ἡ σχετικὴ παράγραφος ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τῶν ἀνασκαφῶν (Κυρ. 31 Ἰουλ. 1960) ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Ἐξέδραμον εἰς Σκάλαν. . . τὸ κυριώτερον ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ εἰς μεγάλην ἑκτασιν ἐξακρίβωσις τῆς λεγομένης Μεσολιθικῆς περιόδου. Ἐκατοντάδες ὄπλων καὶ ἀποκρουσμάτων λευκοῦ καὶ ξανθοῦ πυρίτου καλύπτουν ἑκτασιν ἄνω τῶν 2 χλμ. ἀπὸ Μούντας μέχρι Γραδοῦς εἰς τὸν αὐτόθι ναόν. Τὰ ἐργαλεῖα εἶναι μικροὶ ὀπτεῖς, κοπεῖς, ξύστραι τῶν συνήθων σχημάτων καὶ φθάνουν μέχρι τριγωνικῶν ἐργαλείων 9 καὶ 10 ἐκ. μήκους. Ὑπάρχει καὶ εἰς πυρὴν λεπίδων πυρίτου. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι, ὅτι ὁμοῦ ἀνευρίσκεται καὶ ὀψιανὸς ἀραιός... Ὁ ὀψιανὸς οὗτος ἤρχετο βεβαίως ἐκ Μήλου. Ἄν λοιπὸν εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰ ἐκ πυρίτου ἐργαλεῖα, εἶναι δυνατὸν ταῦτα νὰ εἶναι μεσολιθικά;»

Αἱ ἀπορίαι τῆς πρώτης ἐντυπώσεως ἐνισχύθησαν ἔκτοτε. Λόγω τῶν ἀνακαλύψεων τοῦ καθ. κ. Milojević ἐν Θεσσαλίᾳ (χωρὶς νὰ ἀναφέρωμεν τὰς παλαιότερας ἐρεῦνας τοῦ Markowitz καὶ τοῦ Stampfuss), ἐν εἶδος παλαιολιθικοῦ ἐνθουσιασμοῦ ἀνεπτύχθη ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα

1. Α.Ε. 1933 68 ἐξ.

2. Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν 1958/59 356 ἐξ.

δα. Ὁ κ. Jean Servais ἐδημοσίευσεν ὀλίγα δείγματα πυρίτου ἐξ Ἑλίδος, ἅτινα ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς παλαιολιθικά³. Ὀλίγον βραδύτερον εἶδε τὸ φῶς δευτερον δημοσίευμα, τὸ ὁποῖον περιγράφει ὡς παλαιολιθικὸν (Levalloiso-Musterian), ἐν μικρὸν ἐργαλεῖον ἐκ πυρίτου, εὐρεθὲν εἰς τὴν Ἀργολίδα⁴. Εἶναι καὶ τοῦτο εὕρημα ἐπιφανείας, περισυλλεγὲν ἐξ ἀγροῦ τῆς μικρᾶς κοιλάδος Ρίνιζα, 13 χλμ. πρὸς Β. τῆς Ἑρμιόνης. Ἐπειδὴ ἀσφαλῶς καὶ ἄλλα ὅμοια εὕρηματα θὰ σημειωθοῦν καὶ ἴσως θὰ δημοσιευθοῦν ὡς παλαιολιθικά, ἔκρινον ὅτι ὀφείλω νὰ καταστήσω γνωστὰ τὰ ἐκ Κεφαλληνίας εὕρηματα, προτοῦ συμπληρώσω ἐντελῶς τὴν περὶ αὐτῶν μελέτην μου.

Μεγάλην συλλογὴν ἐκ τῶν πυριτῶν Σκάλας (μετ' ἄλλων ἀρχαίων ἀναμειξ) εἶχεν ἤδη καταρτίσει ὁ ἐντόπιος ἀρχαιόφιλος κ. Διονύσιος Κορκός, ἀπόστρατος ἀξιωματικός. Ἐθεσεν εὐγενέστατα εἰς τὴν διάθεσίν μου καὶ ταύτην καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πλουσίας πείρας του. Ἐπὶ πλέον, ἅμα τῇ ἐπιστροφῇ μου εἰς Ἀργοστόλιον, ὁ αὐτόθι πρόεδρος τῆς Τοπ. Ἐπιτρ. Τουρισμοῦ Κεφαλληνίας κ. Μαρίνος Κοσμετᾶτος μοῦ ὑπέδειξε τὸ Δελτίον Ἑλλ. Σπηλαιολογικῆς Ἑταιρίας (Τόμος V, τεύχος 2-3, Ἀπρίλ.-Σεπτ. 1959). Τοῦτο περιέχει τὴν μελέτην « Σπηλαιολογικαὶ ἔρευναι εἰς Κεφαλληνίαν », ὑπὸ Ἰ. Πετροχείλου, ἐνθα (σ. 49-54) περιγράφονται καὶ ἀπεικονίζονται (ἰχνογραφικῶς) πλῆθος ἐργαλείων πυρίτου 1) Ἐκ « περιοχῆς Σκάλας », 2) Ἐκ θέσεως Σπήλιος, κοινότης Χαλιωτάτων, 3) Ἐκ θέσεως Μονῆς Ἀγ. Νικολάου Σάμης (« καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν ἀπὸ Σάμης μέχρι τῆς μονῆς, ἐντὸς τοῦ δάσους, εὐρέθησαν τεμάχια πελεκυμένου (sic) πυριτολίθου ὅμοια μὲ τὰ εὐρεθέντα εἰς τὰς ἄλλας περιοχάς », 4) Ἐκ περιοχῆς χερσονήσου Ἀργοστολίου (« ἐλάχιστα τεμάχια κατειργασμένου πυριτολίθου »), 5) Τέλος, ἐκ περιοχῆς Ἀγ. Θεοδώρων Πουλάτων, ἐνθα « ἐντὸς τοῦ δάσους, παρὰ τὸ βαραθρῶδες σπήλαιον τῶν Ἀγ. Θεοδώρων καὶ τὰς λοιπὰς σπηλαιολογικὰς μορφὰς τῆς αὐτῆς περιοχῆς, εὐρέθη τόσον μεγάλη ἀφθονία κατειργασμένων τεμαχίων πυριτολίθου, ὅσον εἰς οὐδὲν ἄλλο μέρος τῆς νήσου ».

Οὕτως, ἡ πρώτη ὁμαδικὴ παρατήρησις καὶ περισυλλογὴ δειγμάτων τῶν ἐκ πυρίτου ἐργαλείων τῆς Κεφαλληνίας ἀνήκει εἰς τὸν Πετρόχειλον, ἂν ἐξαίρεσωμεν βραχεῖαν ἢ ἀσαφῆ σημείωσιν τῆς S. Benton περὶ τῶν πυριτῶν Σκάλας⁵. Δυστυχῶς ἦτο ἀργὰ πλέον, ὅπως ἐπισκεφθῶ τὰς ἀναφερομένας τοποθεσίας καὶ ἐξακριβώσω αὐτοπροσώπως τὰ ὑπὸ τοῦ Πετροχείλου ἀναφερόμενα. Ἐκ τῶν ἰχνογραφημάτων του καθίσταται φανερόν, ὅτι πανταχοῦ πρόκειται περὶ ἐργαλείων τοῦ ἰδίου τύπου καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων, ἤτοι αἰχμῶν καὶ λεπίδων. Δέον τέλος νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ἐσημειώθησαν καὶ εἰς τὰ Μεταξῶτα, πλησίον τῶν ἀνασκαπτομένων τάφων, ὅμοια εὕρηματα ἐπιφανείας. Πρακτικῶς λοιπὸν πανταχοῦ τῆς νήσου ἡσκεῖτο ἡ βιομηχανία τοῦ πυρίτου. Κυρίως ὁμως ἤκμαζεν αὕτη εἰς ἐκεῖνας τὰς τοποθεσίας, ἐνθα ὁ πυρίτης ἀπαντᾷ αὐτοφυῆς. Μία ἐξ αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ Σκάλα. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ὑπάρχουν ἐν ἀφθονίᾳ πυρῆνες ὑπολευκου, ξανθοῦ ἢ καστανοῦ πυρίτου, μεγέθους ἀπὸ καρύου καὶ ὠοῦ ὄρνιθος (Πίν. 16 ἄνω) μέχρι καὶ πεπονίου μετρίων διαστάσεων. Ἐνθουσιασθέντες οἱ κάτοικοι τῆς Σκάλας ἐκ τῆς προσοχῆς ἦν ἐπεδείξαμεν, ὠρμήθησαν σχεδὸν πάντες εἰς μίμησιν τοῦ παραδείγματος τοῦ κ. Κορκοῦ καὶ εἰς

3. Outils Paléolithiques d'Élide, BCH 85 (1961) 1-9, εἰκὼν 5. Πρόκειται περὶ τεσσάρων μικρῶν ἐργαλείων ἐκ πυρίτου, ὧν τὰ δύο αἰχμαὶ βελῶν πρωτογόνων. Δέον ὁμως νὰ σημειώσω, ὅτι ὁ κ. Servais, εὐθὺς μετὰ τὸ δημοσίευμα, περὶ οὗ συνωμιλῆσαμεν, μοὶ ἐτόνισε τὸν προσωρινὸν χαρακτήρα τῶν παρατηρήσεων καὶ τῆς χρονολογίας προκειμένου περὶ τῶν ἐργαλείων ἐκείνων.

4. P. Bialor καὶ Michael Jameson, Palaeolithic in the Argolid, AJA 66 (1962) 181-2 καὶ πίν. 49, 1-4.

5. BSA 32, 222: «An obsidian factory. . . this is a rather interesting find in a flint country».

πολλὰς οἰκίας δύναται τις ἤδη νά ἴδῃ «συλλογὰς». Ἰδιαιτέρως ἐπιμελῆς καὶ πλουσία ἐγένετο ἡ συλλογὴ τοῦ κ. Διονυσίου Σολομοῦ, ὅστις καὶ κατέχει τὸ μοναδικὸν μέχρι τοῦδε εὑρεθὲν βέλος (Πίν. 17). Ἦδη προβαίνομεν εἰς περιγραφὴν τῶν εἰκονιζομένων ἐνταῦθα ἐργαλείων, ἅτινα ἀντιπροσωπεύουν πρακτικῶς πάντας τοὺς ὑπάρχοντας τύπους.

Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν ἐκ πυρίτου ἐργαλείων τῆς Κεφαλληνίας εἶναι, ὅτι παρήχθησαν διὰ κρούσεως ἐκ πυρήνων εἴτε κυλινδροειδοῦς εἴτε κωνικῆς μορφῆς. (Δύο τοιοῦτοι πυρήνες Πίν. 16 καὶ 18 ἄνω). Μέγα πλῆθος τῶν ἐργαλείων, ὡς ἐκ τούτου, εἶναι λεπίδες, ὧν ἡ μία ὄψις φέρει δύο ἢ τρεῖς ἐπιφανείας (Πίν. 14 ἄνω), ἡ δὲ ἄλλη εἶναι ἐπίπεδος, πλὴν τυχαίων ἀπολεπίσεων (Πίν. 14, κάτω). Τοιαῦται λεπίδες εἶναι πολλάκις ὁμοιόταται πρὸς τὰς ἐξ ὀψιανοῦ (λ.χ. ἐπὶ τῶν Πίν. 16 κάτω καὶ 17-18 ἄνω. Αἱ τοῦ Πίν. 17 ἐκ τῆς συλλογῆς Σολομοῦ). Σπάνια σχετικῶς εἶναι αἱ ὀδοντώσεις πρὸς χρῆσιν τῆς λεπίδος ὡς πρίονος.

Δι' ὁμοίας κρούσεως ἔχουν παραχθῆ καὶ αἱ «αἰχμαὶ βελῶν», αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν ἴσως τὴν πολυαριθμοτέραν κατηγορίαν τῶν ἐργαλείων πυρίτου (Πίν. 15, 16 καὶ 17 κυρίως). Ἐν πράγματι πρόκειται περὶ αἰχμῶν βελῶν εἶναι ἄγνωστον. Συνήθως αἱ αἰχμαὶ αὗται εἶναι μεγάλαι (μέσον μῆκος 5 ἐκ. ἢ καὶ περισσότερον), ἐπειδὴ δὲ παρήχθησαν διὰ κρούσεως, ἀνευ ἄλλης κατεργασίας, ἔχουσι τὴν μίαν ἐπιφάνειαν μὲ διπλᾶς ἢ πολλαπλᾶς ἀκμᾶς καὶ τὴν ἑτέραν ἐπίπεδον. Τοιαῦτα βέλη ὅμως θὰ ἦσαν πολὺ βάρεια καὶ θὰ ἔστεροῦντο εὐθυβολίας. Πιθανῶς τὰ ἐργαλεῖα εἶναι νοητότερα ὡς αἰχμαὶ μικρῶν ἀκοντίων ἢ ἐγχειριδίων ἐκ ξύλου. Ὁ τρόπος τῆς φθορᾶς τῶν φαίνεται νά δεικνύη, ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ὡς τρύπανα.

Μία ἄλλη κατηγορία εἶναι μεγάλα ἐργαλεῖα, μῆκους 10 ἐκ. καὶ σπανίως μεγαλύτερα, τῶν ὁποίων ἡ τομὴ εἶναι ἰσοσκελὲς σχεδὸν τρίγωνον (Πίν. 17 ἄνω ἄριστ. ἄκρον). Παρήχθησαν καὶ αὗτα διὰ κρούσεως. Ἐφοδιαζόμενα διὰ χονδροειδοῦς ξυλίνης λαβῆς, ἐχρησίμευον ὡς ἐγχειρίδια (stiletto), ὡς δεικνύουν ὁμοίαι χρησιμοποιοῦσες ἐργαλείων πυρίτου εἰς τὰ διάφορα ἐθνολογικὰ μουσεῖα⁶.

Τινὰ ἐργαλεῖα εἶναι ἐγχειρίδια συνήθους σχήματος, ἥτοι πεπλατυσμένα (Πίν. 15, πρῶτον καὶ τρίτον τῆς ἄνω εἰκόνας, τὸ τελευταῖον μῆκους 10,2 ἐκ.) ἕτερα δὲ πλατέα δύνανται νά ὀνομασθῶσι ξύστρα (Πίν. 14, πρῶτον καὶ δεύτερον, ἰδίως Πίν. 15 δεύτερον τῆς ἄνω εἰκόνας, ὅπερ εἶναι ὠραῖον παράδειγμα μῆκους 9,5 καὶ πλάτους μεγίστου 5,5 ἐκ.).

Γενικὸν χαρακτηριστικὸν πάντων τῶν ἐργαλείων εἶναι, ὅτι δὲν φέρουσι μικρὰς ἀπολεπίσεις διὰ πίεσεως (retouche) πρὸς μόρφωσιν τελειοτέρων σχημάτων. Χρησιμοποιοῦνται μόνον ὡς τέμνοντα καὶ νύσσοντα ἐργαλεῖα, ὅπως παρήχθησαν ἐκ τῆς κρούσεως. Εἰς σπανιωτάτας μόνον περιπτώσεις ἢ κόψις τῶν «αἰχμῶν βελῶν» ἔχει ὑποστῆ ἐπεξεργασίαν διὰ μικρῶν ἀπολεπίσεων (ἐν τοιοῦτον ἐργαλεῖον εἰς τὴν συλλογὴν Σολομοῦ). Μοναδικὴ ἐξαιρέσις εἶναι τὸ βέλος τοῦ Πίν. 17, εὐρισκόμενον εἰς τὴν συλλογὴν Σολομοῦ. ἔχει μῆκος 0,044 καὶ μέγιστον πλάτος 0,017⁷.

Ἄραιος σχετικῶς εὐρίσκεται ὁ ὀψιανός, κυρίως εἰς τὸ νότιον ἄκρον τῆς παραλίας. Τοῦτο παρετήρησεν ἤδη πρὸ πολλοῦ ἡ δ. Sylvia Benton⁸. Καθ' ὅλας τὰς ἐνδείξεις εἶναι ὀψιανός τῆς Μήλου. Ὅτι μετεφέρετο μέχρι Κεφαλληνίας εἰς κατάστασιν χαλίκων καὶ ἡ κατεργασία ἐγένετο ἐπὶ τόπου, ἀποδεικνύουν οἱ πυρήνες οἱ ὁποῖοι ἀνευρίσκονται ὁμοῦ ἐπὶ τῶν λεπίδων (Πίν. 18 κάτω). Εἰς τὴν συλλογὴν Δ. Κορκοῦ εὐρίσκεται ἐν τούτοις ὡσειδῆς

6. Ἐσημείωσα τοιαῦτα ἐργαλεῖα εἰς τὸ Museo L. Pigorini τῆς Ρώμης.

7. Εἶναι τοῦ τύπου Τσουόνα, Διμήνιον κλπ. Πίν. 42,6 (σ. 325, ἡ αἰχμὴ εἶναι ἐξ ὀψιανοῦ) εὐρέθη ἐν Διμήνιῳ. Ὁ τύπος εἶναι «τέλος τοῦ λιθικοῦ αἰῶνος, ἀλλ' ἡ χρῆσις τῶν ἐξηκολούθησε καὶ κατόπιν».

8. BSA ἔ.ἀ. 222.

χάλιζ, μεγέθους και σχήματος ίνδικού καρύου, ο οποίος εξωτερικῶς παρουσιάζει τὸν αὐτὸν φαιὸν φλοιόν, τὸν ὅποιον δεικνύουν καὶ οἱ χάλικες τοῦ ἐντοπίου πυρίτου. Ἐφόσον ἔτυχε νὰ γνωρίζω ἐξ αὐτοψίας, οἱ Μηλιακοὶ χάλικες ὄψιανού εἶναι ἄλλου σχήματος καὶ χρώματος. Ὁ χάλιζ τῆς συλλογῆς Κορκοῦ περισυνελέγη φυσικῶ τῷ λόγῳ ἐπὶ τόπου. Θραυσθεῖς εἰς δύο ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτήτου, παρουσιάζει ἐσωτερικῶς ἐπιφάνειαν ἀκάθαρτον μέλαιναν ἄνευ στιλβηδόνας, καθὼς καὶ φλεβώσεις λευκοῦ πετρώματος. Δυστυχῶς τίποτε σχεδὸν δὲν γνωρίζομεν περὶ προελεύσεως τῶν ὄψιανῶν, ὁ δὲ ἐν λόγῳ χάλιζ πιθανὸν νὰ εἶναι ἄλλης προελεύσεως, οὐχὶ Μηλιακῆς.

Γεννᾶται τώρα τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας. Ὁ τρόπος τῆς κατεργασίας τῶν Κεφαλληνιακῶν ἐργαλείων, ὡς ἀνωτέρω περιεγράφη, τὸ γεγονός ὅτι ἀνευρίσκονται ταῦτα ὁμοῦ μετὰ ὄψιανού, τὸ γεγονός ὅτι οὐδὲ εἰς νεολιθικὸς πέλεκυς εὐρέθη μέχρι τῆς στιγμῆς, τέλος ἢ ἔλλειψις κεραμεικῆς, ἀποδεικνύουν ὅτι: πρῶτον, τὰ εὐρήματα ταῦτα δὲν προέρχονται ἐκ συνοικισμῶν, ἀλλ' ἐκ κατεργασίας τοῦ πρώτου ὑλικοῦ ἐπὶ τόπου. Δεύτερον, ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν δύνανται τὰ ἐργαλεῖα ταῦτα νὰ χρονολογηθοῦν οὐδὲ κἂν εἰς τὴν Νεολιθικὴν, ἀλλ' εἰς τὴν χαλκῆν καὶ τὸ πολὺ τὴν λιθοχαλκῆν ἐποχὴν ἐν μέρει. Μεταξὺ τῶν χιλιάδων τοιούτων ἐργαλείων, περισυλλεγομένων ἐκ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους (ἐπομένως ἄνευ στρωματογραφικῶν παρατηρήσεων), ἂν μερικὰ τυχόν παρουσιάζουν παλαιολιθικὰ σχήματα, τοῦτο δέον νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὴν τύχην. Τὸ ἐργαλεῖον ἐξ Ἄργολίδος⁹ ὁμοιάζει βεβαίως πρὸς παλαιολιθικὰ ἀνάλογα, ἀλλὰ δύνανται νὰ ἀπαντᾷ, μεμονωμένον ὅπως εἶναι, καὶ εἰς τὴν Νεολιθικὴν καὶ εἰς τὴν Χαλκῆν ἐποχὴν¹⁰. Ὡς πρὸς τὰ ἐξ Ἡλίδος τέσσαρα ἐργαλεῖα¹¹ ταῦτα παρουσιάζουν τὴν ἀναλογίαν καὶ τεχνικῆς καὶ σχημάτων πρὸς τὰ Κεφαλληνιακά, ὥστε δύνανται νὰ θεωρηθῆ σχεδὸν βεβαίᾳ ἢ Κεφαλληνιακῆ προέλευσις τῶν.

Ἐργαλεῖα ὅμοια πρὸς τὰ τῆς Κεφαλληνίας εἶναι γνωστὰ καὶ ἐκ παλαιότερων ἀνασκαφῶν, ὁπόθεν δυνάμεθα νὰ ἀρυσθῶμεν καὶ χρησίμους χρονολογικὰς ἐνδείξεις. Ἐκ τῶν Θεσσαλικῶν ἀνασκαφῶν Διμηνίου καὶ Σέσκλου δημοσιεύει ὁ Τσουντας μερικὰς «αἰχμάς» καὶ λεπίδας ἐκ πυρίτου¹². Αἱ αἰχμαί, ἐπιμελεστεράς ἐργασίας ἢ αἱ Κεφαλληνιακαί, χρονολογούνται εἰς τὴν νεωτέραν Νεολιθικὴν περίοδον μετὰ δυνατότητος μέχρι καὶ τοῦ χαλκοῦ αἰῶνος¹³. Πολὺ περισσότερα ὅμως εἶναι τὰ ἐργαλεῖα, τὰ προερχόμενα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Dörfeld εἰς τὴν Λευκάδα. Εἶναι «αἰχμαί βελῶν» καὶ λεπίδες, ἢ δὲ ἀναλογία τῶν εἶναι τοιαύτη πρὸς τὰ Κεφαλληνιακά ἐργαλεῖα καὶ ὡς ὑλικὸν καὶ ὡς τρόπος κατασκευῆς, ὥστε νὰ εἶναι λίαν πιθανὴ ἢ Κεφαλληνιακῆ τούτων προέλευσις. Αἱ λεπίδες (μέχρι 15 ἐκ. μήκους) προέρχονται ἐκ τῆς πεδιάδος τοῦ Νιδρίου καὶ ἐκ τῶν «Ἀχαϊκῶν» τάφων. Ἐπομένως

9. AJA 66 (1962) Πίν. 49 1-4.

10. Παράβαλε, ἐπὶ παραδείγματι, τὴν εἰκόνα τοῦ ἐργαλείου τῆς Ἄργολίδος πρὸς τὰ παλαιολιθικὰ ἐκ Ρουμανίας: Materiale si Cercetări Archeologice VII (1959) σ. 17 εἰκ. 1, 3 καὶ 4, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ Νεολιθικὸν σελ. 85, εἰκ. 7, 10 καὶ πρὸς τὰ Κεφαλληνιακά τῶν πινάκων 15 κάτω ἢ 17 ἄνω, κυρίως ὁμοίως πρὸς ἐν ἐργαλεῖον (ὄψιανού) ἐκ Piano Conte τῆς Λιπάρας, ὅπερ ἀνήκει εἰς τὴν αὐτόθι Νεολιθικὴν περίοδον: Bernabò - Brea καὶ Cavalier, Staz. preist. delle isole Eolie, Bull. Paletn. Italiana N.S. XI, vol. 66 (1957) 35 εἰκ. 13d. Ἐὰν τὸ ἐργαλεῖον τῆς Ἄργολίδος μᾶς ἦτο γνωστὸν ὑπὸ πρὶν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναζητηθοῦν ἀκριβέστερα παράλληλα μεταξὺ τοῦ πλήθους τῶν Κεφαλληνιακῶν ἐργαλείων.

11. BCH 85 (1961) Πίν. τῆς εἰκ. 5 ἐν σελ. 7.

12. Διμήνη κλπ. Πίν. 42, κυρίως ἀρ. 14 καὶ 18, τριγωνικαὶ αἰχμαί καὶ 19-28, λεπίδες, πρίονες καὶ ξύστρα.

13. Ἐ. ἀ. σ. 326-27. Τῶν λεπίδων ἢ χρονολογία ἀφήνεται ἀνοικτῆ, βεβαιούται μόνον ὅτι ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν περίοδον τοῦ γραπτοῦ ρυθμοῦ Σέσκλου.

ή χρονολόγησις των εις την Β' χιλιετηρίδα είναι ασφαλής¹⁴. Αί υπό των ανασκαφών ονομαζόμενοι «αίχμαι βελῶν» (Feuersteinspitzen) εὑρέθησαν ἐντὸς κιβωτοσχήμου τάφου (R 26A) ἀποδιδόμενου εις παῖδα ἡλικίας 14 περίπου ἐτῶν, ὁμοῦ μετὰ χαλκῆς σμίλης. Ἦσαν 48 τεμάχια ἐκ λευκοῦ, κιτρινοῦ, ἐρυθροῦ καὶ μέλανος πυρίτου (Hornstein), μήκους 3 μέχρι 5 ἐκ. καὶ μεγίστου πλάτους 25 μέχρις 29 χιλιοστῶν¹⁵. Ἡ περιγραφή τῆς τεχνικῆς καὶ τοῦ ὕλικου ὡς καὶ αἱ διδόμεναι εἰκόνες τῶν ἐργαλείων τούτων, οὐδεμίαν καταλείπουν ἀμφιβολίαν, ὅτι εἶναι τῆς αὐτῆς οἰκογενείας πρὸς τὰ Κεφαλληνιακά.

Τέλος ἐκ Χοιροσπηλιᾶς δημοσιεύεται ἄλλη ὁμάς λεπίδων καὶ αἰχμῶν, ὑπὲρ τὰ 200 τεμάχια, εὑρεθέντα ὁμοῦ μετὰ νεολιθικῶν πελέκεων. Αἱ λεπίδες περιγράφονται καὶ φαίνονται εἰς τὰς ἀπεικονίσεις καθ' ὅλα ὅμοιαι πρὸς τὰς Κεφαλληνιακάς, ἀκόμη καὶ εἰς τὰς διαστάσεις¹⁶. Αἱ αἰχμαὶ εἶναι ἐνίοτε πανόμοιαι πρὸς τὰ ἐκ Κεφαλληνίας παραδείγματα¹⁷.

Τὰ συμπεράσματα, κατὰ ταῦτα, προκύπτουν σαφῆ: Τὰ λίθινα ἐργαλεῖα τῆς Κεφαλληνίας *δύναται* νὰ εἶναι ἐν μέρει ὑστερώτερα νεολιθικά, φαίνεται ὅμως ὅτι κατὰ μεγάλην πλειονότητα πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ. Ὅμοίως πρέπει νὰ χρονολογηθῶσι καὶ τὰ παραδείγματα ἐξ Ἡλίδος καὶ ἐξ Ἀργολίδος.

Αἱ τοιαῦται βιομηχανίαι διαρκοῦν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας καὶ παραμένουν πρακτικῶς ἀμετάβλητοι. Δὲν ἀποκλείεται, ἐπομένως, ἡ λιθίνη βιομηχανία τῆς Κεφαλληνίας νὰ καλύπτῃ περίοδον πολλῶν αἰῶνων. Ἄν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ὁ συντηρητικὸς χαρακτήρ τοῦ πολιτισμοῦ ἀνὰ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα, δὲν ἀποκλείεται μέρος τῶν ἐργαλείων νὰ φθάσῃ μέχρι καὶ τῆς ἐσχάτης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον διατηρεῖται καὶ ἡ χειροποίητος κεραμεικὴ μέχρι τῆς ὑπομυκηναϊκῆς περιόδου.

Ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει καὶ ἡ τοπικὴ ἔκτασις τῆς βιομηχανίας τοῦ πυρίτου, ἐκτεινομένη (πρὸς τὸ παρὸν) ἐφ' ὄλοκλήρου τοῦ κυρίου κορμοῦ τῆς νήσου ἀπὸ τῆς Σάμης καὶ κάτω, μέχρι τοῦ νοτιωτάτου ἀκρωτηρίου τῆς Μούντας. Τὴν αἰτίαν πρέπει βεβαίως νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὴν ἀφθονίαν τοῦ πυρίτου ἐπὶ τῆς νήσου. Γνωρίζω δ' ἐξ ἀτομικῆς πείρας, ὅτι χάλικες πυρίτου ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Λιβαθοῦς καί, ἰδιαιτέρως ἀφθονοὶ μάλιστα, εἰς τὴν ἐπαρχίαν Πάλης, οὐ μακρὰν τῶν θέσεων, ἔνθα πρὸ πολλοῦ ἐσημειώθη καὶ ἡ παρουσία Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ¹⁸. Ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἀφθονία τῶν καταλοίπων τῆς βιομηχανίας ταύτης, τὰ ἐργαλεῖα παρεσκευάζοντο πρὸς ἐξαγωγήν, διότι κατὰ ποσὸν ὑπερβαίνουν πέραν παντὸς μέτρου τὰς ἐντοπίας ἀνάγκας. Ἴσως νὰ ἐτροφοδοτεῖ ἡ Κεφαλληνία μεμακρυσμένας ἐπαρχίας μέχρι τῶν Αἰολίων νήσων καὶ τῆς Ἀνατ. Θεσσαλίας, διότι καὶ ὁ Brea καὶ ὁ Τσοῦντας ἀναφέρουν ρητῶς, ὅτι τὰ ἐκ πυρίτου ἐργαλεῖα τῆς Λιπάρας καὶ τοῦ Διμηνίου-Σέσκλου ἦσαν εἰσηγμένα ἄλλοθεν. Ὑπολείπεται, διὰ μελλουσῶν ἀνασκαφῶν, νὰ εὑρεθῶν τυχὸν κέντρα κατεργασίας τοῦ Κεφαλληνιακοῦ πυρίτου, ὅποτε θὰ καταστῇ ἴσως δυνατὴ καὶ ἡ ἀκριβεστέρα αὐτῶν χρονολογία διὰ στρωματογραφικῶν παρατηρήσεων¹⁹.

Ἀθῆναι, Μάιος 1962.

Σ. Π. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

14. W. Dörpfeld, *Alithaka* σ. 285, 297. Beil. 56, 1 59c. 63c. Τὰ ἐργαλεῖα τοῦ πυρίτου (ὁ πυρίτης εἶναι κυρίως λευκός, κηλιδατὸς ἐλαφρῶς, κίτρινος καὶ ἐρυθρός) εὑρίσκοντο ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἐξ ὀψιανοῦ.

15. Ἔ.ἀ. σ. 296-298, Beil. 80.

16. Ἔ.ἀ. 332: *Klingen unten glatt, oben durch Vertikalschläge in 2-3 Längsfassetten gegliedert. . . Länge bis zu 0,12-0,15.*

17. Ἔ.ἀ. Beil. 81b καὶ 82b.

18. A.E. 1932, 11 ἐξ. 1933, 71 ἐξ.

19. L. Bernabò - Brea ἔ.ἀ. 16. Τσοῦντας ἔ.ἀ. 327-8. Ὁ ὀψιανὸς τοῦναντίον εἶναι ἀφθονώτατος εἰς τὴν Λιπάραν. Μήπως καὶ ὁ Κεφαλληνιακὸς εἶναι ἐν μέρει ἐκεῖθεν;